

A Review of Tazkerhye Madayeh al Hossainiyya*

Dr. Hosein Masjedi¹

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Payam Noor University

Abstract

In issue 53 of Kavush Scientific Quarterly, there was an article under the title "Introduction of the text of Madayeh Hosseiniyeh and examination of its prominent stylistic characteristics". This article has evaluated TazkiratBaghi in two historical and literary parts. TazkiratBaghi is about the life, praises and construction measures of Mohammad Hossein Khan Sadr Isfahani (1239-1174 AH), who was the chancellor of Iran in the last few years of his life during the reign of Fath Ali Shah.

The present study is a critique of this article, which, along with its structural introduction, identifies its shortcomings and problems. It examines the article in terms of structure and content. It reveals its problems such as the name of the tazkirat and the author, date of birth, occupation, the time of Isfahan's rule, the balance of history and literature, the background of the research and other issues. TazkiratBaghi is the most important document of architectural and urban planning measures in the city of Isfahan and some other parts of Iran and Iraq during the Qajar period. It is also a source rich in chronogram, which is one of the missing items in the article.

Keywords: Critic, Tazkerh, Madayeh al Hossainieh, Baghii, Sadr Isfahani.

* Date of receiving: 2023/3/15

Date of final accepting: 2024/1/8

1 - email of responsible writer: Masjedi.Hosein@pnu.ac.ir

1. Introduction

In Issue No. 53 of the Kavosh Name quarterly, an article entitled "Introducing the Madayeh al-Hossainiyya Text and Examining Its Prominent Stylistic Features" was published.

2. Methodology

The article, which spans 35 pages and appears to be derived from a doctoral dissertation, is structured into two main sections following a six-page introduction and overview. The first section, comprising three pages, addresses the "historical and thematic value" of the tazkereh, and "Then, the literary aspects of the Tazkereh have been evaluated over approximately 22 pages. In fact, the most extensive section of the article is this last part." representing its principal strength of the article. It explores the stylistic characteristics of the tazkereh across both intellectual and linguistic dimensions, offering an novel aspect to the field of tazkereh-studies.

Particularly noteworthy is the section addressing statistical frequency, which, through quantitative analysis, illustrates clusters and visual satellite within the similes. This part is noticeable and could prove beneficial for future research. Otherwise in other aspects—such as the Tazkereh writer's approach to the poetic types of poets and the assessment of poet's mastery of literary over genre types—the article claims that "no similar example has been reported in other tazkheres to date" (Ibid., p. 87), whereas there are numerous similarities in the tazkerehs of this century.

In any case, the efforts of the article's researchers to analyze the tazkereh's scientific and literary content, along with their work in reviving its manuscript version, are commendable. It is hoped that the field—identified and introduced decades ago by the late Golchin Ma'ani (Golchin Ma'ani, 1969) and further advanced through the editing of several *tadhkiras* by the late 'Abd al-Rasul Khayyampur (e.g., Gorjinzhad Tabrizi, 1964; Danbali, 1964; Mahmud Mirza Qajar, 1964; Ahmad Mirza Qajar, 1967; Khayyampur, 1961; Hoval-Komi Mirza, 1965)—will continue to be developed. Apart from the limited efforts of Foroughi, most such texts have been neglected, even though they can help reconstruct missing links in the history of Persian literature.

3. Results and discussion

However, several points in the article seems that it's worth correcting.

1. Correction of Names and Titles:

a. The title of each tazkereh and its author is primary identifying elements of that work, which should be accurately recorded for proper cataloging and subsequent identification. Throughout the article, the title of tazkereh is referred to as Mada'ih Husayniyya, whereas the correct form is Mada'ih al-Husayniyya. Furthermore, reference should have been made to its original title, Mada'ih Aminiyaa.

b. The author's title of tazkereh appears throughout all the sections of the article as "Isfahani." However, the correct name is 'Abd al-Baqi Musavi. Therefore, it should be recorded either as "Musavi," "'Abd al-Baqi Isfahani," or, if brevity is necessary, simply as "Baqi."

2. Correction of Errors Related to name and details of the Patron (Mamdūh) i.e Sadr Esfahani:

For instance, the date of his birth has been recorded in 1185 AH. Where as certainly Sadr was born in 1174 AH— i.e. eleven years earlier than the date provided.

3. The article's budgeting, is unbalanced. While the claims of the article originally focus on the "historical and literary recognition" of the tazkereh (p. 78), these two sections are highly heterogeneous, because they show a ratio of 3 pages to 22 pages. As example this tazkereh contains approximately 200 chronograms and, some of which encompass entire poetry, meaning that all verses equivalence to a single history. Like the 60-verse qasida by Sahab and the 36-verse qasida by Rahi Isfahani. Furthermore, different chronograms within the same construction sometimes vary from one another, but In this introduction lacks any mention of such diversity.

Beyond the chronograms, this tazkereh is as a significant resource for examining architecture and urban development in Isfahan during the first half of the Qajar period. It also discusses the construction activities carried out by Sadr in Kashan, Karaj, Najaf, and other holy sites in Iraq and It's chronograms have been presented. However, the main focus of the tazkereh remains on Sadr's activities In Isfahan.

Additionally, certain other historical information offered by the tazkereh appear to have gone unnoticed by the article's researchers.

4. Conclusion

The article "An Introduction of the Text of Madāyeh al-Ḥossaynīyah and an Analysis of Its Distinctive Stylistic Features"—and examination of its distinction despite its comprehensive examination of the text and generally accurate stylistic and historical deductions—encountered some errors in certain areas contains several oversights, which are identified as follows.

1. The correct name of the tazkereh in both the sources and all existing manuscripts is Madā'ih al-Ḥusaynīyah.

2. The accurate birth date of Ṣadr is 1239 AH, not 1185 AH.

3. The claim found in the treatise Dastūr al-'Iqāb regarding Ṣadr's initial occupation is incorrect; his actual occupation was that of an supervisor and trezureres in Isfahan.

4. The correct order of Ṣadr's appointments was first as Beglarbegi (governor-general) and then as governor of Isfahan. Historical and literary texts all confirm this sequence.

5. The article's unbalanced budgeting has resulted in only one-seventh of the article being devoted to a historical and literary Cognition of this significant tazkereh, thereby overlooking main and fundamental information, the detailed historical and cultural Cognition found in approximately 200 dated chronogram.

This volume of chronogram makes Madā'ih al-Ḥusaynīyah tazkereh one of the most important documents concerning the architecture and urban development of Isfahan and its surrounding areas at the beginning of the Qajar period a work that has no equivalent among heritage and documents.

6. Points regarding history of literature are mentioned exclusively in this tazkereh and some other tazkerehs from this period—such as the Tazkereh of Samar—have collectively borrowed those from this tazkereh (Madā'ih al-Ḥusaynīyah).

7. This tazkereh is as one of the principal sources for the researches of Professor Humā'ī in the composition of several of works, such as The History of Isfahan and the annotations on Majma' al-Fuṣṣḥā.

8. Contrary to the article's claim, the cause of untimely death of the Grand Vizier according to the *Risālah-yi Lubnānī*, resulted from physical abuse and Sadr's humiliation inflicted upon the Shah's order

فصلنامه علمی کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی

سال بیست و پنجم، تابستان ۱۴۰۳، شماره ۶۱، صفحات ۲۵۶-۲۳۷

DOI: [10.29252/KAVOSH.2024.19643.3382](https://doi.org/10.29252/KAVOSH.2024.19643.3382)

نگاهی دیگر به تذکره مدایح‌الحسینیّه* (مقاله ترویجی)

دکتر حسین مسجدی^۱

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور

چکیده

در دوره ۲۳، شماره ۵۳ فصلنامه علمی کاوش‌نامه، مقاله‌ای با عنوان «معرفی تذکره مدایح‌الحسینیّه و بررسی مشخصات سبکی برجسته آن» درج شده بود. این مقاله، تذکره مزبور را در دو بخش تاریخی و ادبی ارزیابی کرده است. تذکره فوق، در باب زندگی، مدایح و اقدامات عمرانی محمدحسین خان صدر اصفهانی (۱۲۳۹-۱۱۷۴ ق) است که در چند سال آخر عمر، صدراعظم ایران در دوره فتحعلی‌شاه بود. جستار حاضر نقدی است بر این مقاله، که ضمن معرفی ساختاری آن، کاستی‌ها و اشکالات آن را مشخص می‌سازد. این نقد، مقاله را از نظر ساختاری و محتوایی بررسی می‌کند و مشکلات آن را از قبیل نام تذکره و مؤلف (شامل تاریخ تولد، شغل، زمان حکومت او بر اصفهان)، توازن تاریخ و ادبیات، پیشینه پژوهش و مسائل دیگر معلوم می‌سازد. تذکره مدایح‌الحسینیّه یکی از مهم‌ترین منابع آگاهی‌بخش برای معماری و شهرسازی و مرمت ابنیه اصفهان و دیگر نقاط ایران و عراق است و همچنین منبع سرشاری برای ماده تاریخ‌های دوره خود محسوب می‌گردد. در این مقاله، ضمن تصحیح نام تذکره و برخی از مشخصات دیگر آن، ویژگی‌های مهم غفلت‌شده در این متن معلوم می‌گردد.

واژه‌های کلیدی: نقد مقاله، تذکره‌نویسی، مدایح‌الحسینیّه، عبدالباقی، صدر اصفهانی.

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۱۰/۱۸

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۲/۲۴

^۱ - نشانی پست الکترونیکی نویسنده مسئول: Masjedi.Hosein@pnu.ac.ir

مقدمه

در دوره ۲۳، شماره ۵۳ فصلنامه کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی، مقاله‌ای با عنوان «معرفی تذکره مدایح حسینیّه و بررسی مشخصات سبکی برجسته آن» منتشر شده است که در ادامه به نقد آن مقاله پرداخته خواهد شد.

۱- معرفی مقاله

مقاله که شامل ۳۵ صفحه و گویا مستخرج از رساله دکتری نویسنده است پس از مقدمه و معرفی شش صفحه‌ای، در دو بخش کلی تنظیم شده است. ابتدا به «ارزش‌های تاریخی و محتوایی» تذکره در سه صفحه پرداخته شده و سپس جنبه‌های ادبی تذکره را حدود ۲۲ صفحه مورد ارزیابی قرار داده است. در واقع گسترده‌ترین بخش مقاله، همین بخش اخیر است که نقطه قوت مقاله است و مسائل سبک‌شناختی تذکره را در دو حوزه فکری و زبانی بررسی نموده و جنبه‌ای بدیع از پژوهش را در حوزه تذکره‌شناسی عرضه کرده است. به‌ویژه قسمتی که با بررسی آماری به بسامدها پرداخته و در آن بخشی از «خوشه‌ها و اقرار تصویری در تشبیهات» را نشان داده، درخور توجه است و می‌تواند در پژوهش‌های بعدی سودمند باشد (بهرامی‌تربتی و قائمی، ۱۴۰۱: ۱۰۷-۱۰۲) و‌گرنه در بقیه موارد مانند رویکرد تذکره‌پرداز به انواع شعری شاعران و قضاوت درباره «میزان تسلط شاعر در گونه‌های ژانری» مدّعی مقاله آن است که «در تذکره‌های دیگر با این کیفیت و کمیت نمونه مشابهی تا امروز گزارش نشده است» (همان: ۸۷) در حالی که در تذکره‌های این سده، همگونی‌های فراوانی وجود دارد.

به هر حال، تلاش پژوهشگران محترم برای واکاوی محتوای علمی و ادبی تذکره به همراه احیای نسخ خطی آن، درخور تحسین است و امید است عرصه‌ای که ده‌ها سال پیش احمد گلچین معانی شناسایی و معرفی کرده (گلچین معانی، ۱۳۴۸) و شادروان عبدالرسول خیامپور چندین تذکره از آن را تصحیح نموده است (گرگی نژادتبریزی،

۱۳۴۳؛ دنبلی، ۱۳۴۳؛ محمودمیرزا قاجار، ۱۳۴۳؛ احمدمیرزا قاجار، ۱۳۴۶؛ خیامپور، ۱۳۴۰ و هولاکومیرزا، ۱۳۴۴) و پس از آنها -جز فروغی کم‌رمق- بقیه مغفول مانده، ادامه یابد و این نوع متون، خود، حلقه‌های گمشده تاریخ ادبیات ما را تا حدودی جبران کند. اما نکاتی چند در مقاله، به نظر می‌رسد که درخور تصحیح است و تقدیم نویسندگان آن و مخاطبان نشریه می‌شود.

۱-۱- تصحیح نام‌ها و عنوان‌ها

الف) نام هر تذکره و تذکره‌نویس، نخستین مشخصه پررنگ آن اثر است که برای ثبت درست در فهرست‌ها و شناسایی‌های بعد، باید در معرفی صحیح آن کوشید. عنوان تذکره، همه‌جا در آن مقاله، مدایح حسینیه قید شده است که درست آن مدایح الحسینیه است. در ضمن باید به نام اولیه آن، یعنی مدایح آمینیه نیز اشاره می‌شد. حذف «أل» در این نام‌های ترکیبی مجاز نیست؛ زیرا هزاران نام مشابه آن، در تاریخ عناوین کتب و رسائل و تذکره‌ها ثبت شده است. باید از پژوهشگران محترم پرسید آیا مجازیم نام حدیقه‌الشعرا یا مجمع‌الفصحا یا حقایق‌الخبار ناصری را بنویسیم: حدیقه شعرا، مجمع فصحا، حقایق اخبار ناصری؟! روشن است که خود آنها نیز خود را مجاز ندیده‌اند که در مقاله خود رستم‌التواریخ را رستم تواریخ بنویسند. همچنین بنویسند: سفینه محمود یا دستور اعقاب! نکته قابل توجه آن است که نویسندگان مقاله، نام لاتین تذکره را در چکیده انگلیسی درست نوشته، اما در سراسر مقاله به فارسی آن را بدون ال ثبت کرده‌اند. ب) همچنین عنوان تذکره‌نویس، در همه مواضع مقاله «اصفهانی» آمده است. در حالی که او عبدالباقی موسوی است که یا باید «موسوی» نوشت یا عبدالباقی اصفهانی یا به ضرورت ایجاز و تخفیف، باقی. آیا مجازیم دولتشاه سمرقندی را سمرقندی بنویسیم؟ یا دیوان بیگی صاحب تذکره حدیقه‌الشعرا را همه‌جا شیرازی بنویسیم؟

۱-۲- در مورد ممدوح تذکره یعنی حاجی محمدحسین خان امین‌الدوله معروف به صدر که محور اصلی این تذکره است، سهوهایی مهم در این پژوهش رخ داده که نمی‌توان به راحتی از کنار آن گذشت.

الف) تاریخ تولد او را ۱۱۸۵ ق ثبت کرده‌اند (بهرامی تربتی و قائمی، ۱۴۰۱: ۸۱)؛ در حالی که یقیناً نادرست است. علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه در اکسیرالتواریخ - که کاملاً هم دوره ممدوح است - می‌نویسد: «مدت شصت و پنج سال، راح حیات چشید و... در سنه ۱۲۳۹ به عالم جاوید خرامید» (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۲۴۳). بنابراین، صدر در سال ۱۱۷۴ ق یعنی یازده سال زودتر از این تاریخ به دنیا آمده است. دلیل دیگر بر منطقی نبودن عدد ۱۱۸۵ این است که فرزند ارشد صدر یعنی عبدالله خان، به شهادت منابع گوناگون در سال ۱۱۹۳ زاده شده است (ر.ک.: عضدالدوله، ۲۵۳۵: ۲۳۶) و نمی‌تواند در هشت سالگی پدرش به دنیا آمده باشد!

ب) نوشته‌اند: «برخی تواریخ قاجار، اصل او (صدر) را از رعاع الناس و علف زاده دانسته‌اند» (بهرامی تربتی و قائمی، ۱۴۰۱: ۸۱). ارجاع این مطلب به رساله دستورالاعقاب است. اولاً دستورالاعقاب، به نوشته مصحح فاضلش «نه تاریخ است و نه تذکره احوال شخصی» (نواب طهرانی، ۱۳۷۶: ۶ مقدمه مصحح). بلکه رساله‌ای است پریشان مانند رستم‌التواریخ. اما بدون طنز و لطافت‌های رستم‌التواریخ که از صدر فقط ۹ سطر توصیف بیشتر ندارد. ثانیاً باید گفت واژه «علف» را گویا حاسدان صدر شایع کرده‌اند و در منابع اصیل تاریخی نیست و از رساله‌های درجه دو و سه، مانند همین دستورالاعقاب به منابع جدید راه یافته است (ر.ک.: صدرهاشمی، ۱۳۲۵: ۴۳؛ بامداد، ۱۳۷۸: ۳ / ۳۷۹). واقع آن است که صدر و پدرش مباشر شهر اصفهان و تحویلدار بودند. یعنی جنس دیوانی را «از محل گرفته و به ارباب، حواله می‌دادند» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۶۹).

این پیشینه، شامل همه ضروریات زندگی آن روزگار، از جمله علوفه و علیق حیوانات، زغال، هیزم، کاه برای کاهگل، نمک و سایر ادویه و حبوبات و خواروبار هم

می شده است. از این رو، هر یک از مخالفان صدر، یکی از این اجناس را به سُخره درباره او به کار برده است. تا همین اواخر هم در شهرهایی مانند اصفهان و یزد به فروشندگان این نوع اجناس، مجازاً عَلاَف می گفتند. سیاحان فرنگی هم که پیوسته مشکل ترجمه داشته و با واژه‌های مباشری و تحویل‌داری، مثل نسل ما، بیگانه بوده‌اند و نیز مخالفان او هر کدام نامی عجیب و غریب بر شغل صدر نهاده‌اند. ویلیام هالینگوی (William Holinghevy): «هیزم‌فروش» (اشراقی، ۱۳۷۸: ۲۹۴)؛ ماری شیل (Lady Mary Leonora Woulfe Sheil): «سبزی‌فروش» (همان: ۳۱۲)؛ فتحعلی‌خان صبا: «کاه‌فروش و کاه‌کش» (صبا، ۱۳۴۱: ۷۶۰) و برخی دیگر «زغال‌فروش» (رایین، ۱۳۶۲: ۱۱) عنوان کرده‌اند. یکی از این مخالفان، صوفی سیّاح، میرزا زین‌العابدین شیروانی مستعلی‌شاه است که با صفت «خسیس» یعنی پست، شغل او را تحقیر کرده است (شیروانی، ۱۳۶۱: ۶۴۳). این نوع تسامحات عمدی و تعبیر و ترجمه‌های غلط سهوی، می‌تواند خود، موضوع رساله‌ای در مطالعات متون باشد.

ج) نوشته‌اند: «صدر اصفهانی در ابتدا به مرتبه ایالت‌داری و بیگلربیگی اصفهان و پس از آن به صاحب دیوانی و مستوفی‌الممالکی و بعد... صدر اعظمی رسید» (بهرامی‌تربتی و قائمی، ۱۴۰۱: ۸۱). اگر منظور از «ایالت‌داری»، پیشکاری حکومت و حاکمیت اصفهان باشد، نباید مقدم بر بیگلربیگی باشد و حتی با آن هم‌نشین گردد؛ زیرا که سمت بیگلربیگی صدر مقدم بر پیشکاری اوست. گفته‌اند آغامحمدخان به تلافی محبت‌های صدر در سال ۱۱۹۳ ق به او شغل بیگلربیگی را تفویض کرد. این تاریخ محل تردید و تأمل است؛ چون در این تاریخ خواجه قاجار هنوز تثبیت نشده بود. صاحب تاریخ منتظم ناصری، تاریخ ۱۲۰۹ را برای سمت بیگلربیگی صدر ذکر کرده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۳ / ۱۴۸۸). سپس فتحعلی‌شاه در سال ۱۲۱۳ ق او را به سمت پیشکاری حکومت اصفهان برگزیده بود (همو، ۱۳۵۷: ۷۵). حاکم اصفهان در این زمان محمدعلیخان قاجار بود.

۱-۳- تناسب حجمی مقاله، نامتوازن است. در حالی که مدعای مقاله در اصل «شناخت تاریخی و ادبی» تذکره است (بهرامی تربتی و قائمی، ۱۴۰۱: ۷۸) این دو بخش بسیار نامتوازن تنظیم شده است؛ چون نسبت ۳ صفحه به ۲۲ صفحه را نشان می‌دهد. یعنی بررسی تاریخی و محتوایی تذکره در کمتر از یک‌هفتم مقاله ارائه شده است.

در همین سه صفحه، چهار فایده مستخرج به این شرح است:

- ۱) اطلاعات دقیق‌تر از جوایز و صلوات؛
- ۲) اطلاعات و نمونه‌های زیادتر از شعرا؛
- ۳) اطلاعات نادر تذکره‌ای (مانند لقب ساحرالشعرایی)؛
- ۴) معرفی شاعران گمنام.

البته تخصص پژوهشگران مقاله مذکور، زبان و ادبیات فارسی است و توقع بررسی دقیق تاریخی اثر، اندکی نابه‌جا می‌نماید. اما واقعیت آن است در چنین پژوهش‌هایی، جداسازی تاریخ از ادبیات، بسیار دشوار است. به‌ویژه که تذکره مدایح‌الحسینی، منبع سرشاری از ماده تاریخ است. ماده تاریخ یکی از رابط‌های مهم ادبیات و تاریخ است؛ حدود ۲۰۰ ماده تاریخ در این تذکره عرضه شده است که خوانش و محاسبه و تطبیق آن بر جریانات تاریخی در حوزه رشته ادبیات فارسی است.

همان‌طور که در بالا بیان شد این تذکره حدود ۲۰۰ ماده تاریخ دارد و برخی از سروده‌ها «تمام مواد» است، یعنی همه مصراع‌ها معادل یک تاریخ است؛ مانند قصیده ۶۰ مصراع‌ی سحاب اصفهانی و قصیده ۳۶ مصراع‌ی رهی اصفهانی. در ضمن مواد تواریخ یک بنا، گاه با هم متفاوت است. صاحب «تاریخ اصفهان» می‌نویسد: «توضیحاً اکثر ابنیة صدر ماده تاریخ‌های متعدد دارد که گاهی با هم اختلاف دارند مثل چهارباغ فتح‌آباد که مابین ۱۲۱۶-۱۲۲۰ پنج قسم ماده تاریخ گفته‌اند و برای حرم حضرت ابوالفضل‌العباس -علیه‌السلام- سیدمحمد سحاب یک قطعه تمام تاریخ سی بی (۶۰ ماده تاریخ)

ساخته است به حساب ۱۲۱۴ و میرزا ابراهیم رهی اصفهانی، همان بنا را یک قطعه هجده بیتی تمام تاریخ (۳۶ ماده) ساخته است به حساب ۱۲۱۵ و همچنین برای بازارچه و چهارسوی حسین آباد طوقچی، ماده تاریخها از ۱۲۱۶ تا ۱۲۱۹ است که اختلاف برای طول مدت بناست که هر کدام، موقعی را رعایت کرده؛ اول و وسط و آخر کار را تاریخ گفته‌اند. نگارنده این امر را رعایت کرده و در میان ماده تاریخهای متوافق هم هر کدام بهتر ساخته شده است، اختیار کرده‌ام» (همایی، ۱۳۸۴: ۱۱-۱۰). ماده تاریخهای محاسبه‌شده نسخه خطی کتابخانه ملی، همان‌گونه که یاد شد، اثر جلال‌الدین همایی است. وی بعضی از این ماده تاریخها را به عدد درآورده و گاه نیز توضیحی سودمند بر آن افزوده است. البته در نسخه خطی مجلس شورا هم کمتر از یک‌دهم این مواد، محاسبه شده است؛ اما هیچ‌گونه توضیحی ندارد. از طرف دیگر برخی از این حساب جمله‌ها در هیچ‌کدام از دو نسخه، حساب نشده و بدون هیچ توضیحی، خام مانده است. جدای از ماده تاریخها، این تذکره، منبع مهمی برای بررسی معماری و شهرسازی اصفهان در نیمه نخست دوره قاجار است. البته از اقدامات عمرانی صدر در کاشان، کرج، نجف و دیگر بقاع متبرکه عراق نیز سخن رفته و مواد تواریخ آن عرضه شده است؛ اما تمرکز تذکره بر اقدامات صدر در اصفهان است.

افزون بر آن، برخی از اطلاعات تاریخی دیگر تذکره که گویا به چشم پژوهشگران مقاله نیامده، به شرح ذیل است:

(۱) ذکر نکاتی که در تذکره‌ها و تاریخهای دیگر نمی‌توان دید. مانند این عبارت که نوشته است:

الف) سیدمحمد آتش به نیابت صدارت اصفهان رسید.

ب) آقاعلی اکبر پیمان (و میرزامحمد ابراهیم رهی) همراه عده‌ای، از عبدالله‌خان به فتحعلی شاه شکایت می‌کنند، اما زبانشان بریده می‌شود و به عقوبت می‌رسند. مشروح آن در خلال همین تذکره متوسط بیان شده و در مدیحه‌های آن، تصاویری دلخراش و

ارزشمند برای تاریخ این دوره ترسیم شده است که نمی‌توان به سادگی از آن گذشت. در آن روزگار، صدر به تهران می‌رود و یکی از چهار رکن دولت قاجار می‌شود. عده‌ای نزد شاه از او سعایت می‌کنند و در میان آن‌ها نیز همین محمدابراهیم رهی است که شاه فرمان می‌دهد زبانشان را ببرند. آنگاه آنها به عذرخواهی می‌افتند و خود اقرار می‌کنند که: شخصی به خواب دید که در دفترت رقم می‌کرده‌اند با سر شمشیر، منشیان (باقی اصفهانی، بی تا: ۲۵۴)

و چنین تعبیر رفت. پس:

جنبد زبان هر که به کسر حکومت باشد زیادشاه، زبانشان به جان، زیان (همان)

و سپس عاجزانه از متشاکمی ترحم می‌طلبد:

زخمی که از زبان خسان در دل من است بگذار مرهمیش به تنبیه و ترجمان (همان)

ج) شکایت مفصل و مبسوط میرمعصوم خاوری به دلیل مصادره روستایش.

د) میل کشیدن به چشم آقامحمد رفیع -از معارف فارس- که پدرش نیز یک چند در مرودشت حکمران بود به خاطر طمع به شاهد ریاست.

ه) اعطای لقب ساحرالشعرایی از سوی فتحعلی‌شاه برای ناطق کاشانی به خاطر

قصیده معجزیه تمام تاریخ (که ۱۲۴ مصراع آن معادل یک تاریخ می‌شد).

و) پدر صدر یعنی حاجی محمدعلی در نجف مدفون شد.

ز) تبعید و توبه آقامحمد شفیق کوزه‌کنانی.

۲) تصحیح بعضی از اشتباهات تاریخی در منابع دیگر؛ مثلاً این که عموم منابع

۱۲۲۸ را تاریخ مأموریت نظم فارس برای صدر می‌دانند. در حالی که تذکره ۱۲۲۵ را

تاریخ این مأموریت ذکر می‌کند.

۳) ثبت تاریخ برخی اقدامات عمرانی مانند تعمیرات و تغییرات مهم در مسجد جامع اصفهان که اثری است جهانی و مسائل شهرسازی در اصفهان و کاشان و کرج و نجف و تولید آثار نفیس هنری در قالب ماده تاریخ، که به بیش از صد مورد، بالغ می‌شود.

۴) استفاده منابع دیگر از تذکره «باقی» از دیگر فواید آن است. برخی از تراجم شعرا در تذکره ثمر عیناً از این تذکره نقل شده است؛ مانند: تسلیم، بسمل و مهدی‌بیگ شقاقی. از منابع امروزی هم همایی بارها به استفاده مکرر از این تذکره و سودمندی آن اذعان داشته است. به عنوان مثال در رساله‌های «حواشی مجمع‌الفصحاح» و به‌ویژه «تاریخ اصفهان».

۱-۴- همان‌گونه که نویسندگان ارجمند مقاله واقفند «پیشینه تحقیق» یعنی معرفی منابعی که پیش از پژوهش حاضر، در شناسایی تذکره مزبور، کوشیده باشند و به طور معمول، ناظر به پژوهش‌های امروزی و دانشگاهی است. اما مقاله در این بخش، ابتدا در مقدمه، ضمن صدور حکم اینکه «تحقیقی جدی درباره تذکره انجام نشده»، تنها به یادکرد دیگر تذکره‌های قاجاری از تذکره باقی و حواشی آن بسنده کرده‌اند و از پژوهش‌های امروزی، فقط یادداشت‌های احمد گلچین‌معانی و جلال‌الدین همایی را عنوان کرده‌اند. جهت آگاهی، فهرست برخی از مقالاتی را که در باب صدر و تذکره مدایح الحسینیه منتشر شده است، ذکر می‌کنیم:

- ۱) مقاله «صدر اصفهانی و اقدامات وی در اصفهان» (چلونگر و خالدی، ۱۳۹۵)؛
- ۲) مقاله «از دارالحکومه تا موزه هنرهای معاصر» (مسجدی، ۱۳۹۵)؛
- ۳) مقاله «صدر در صدر حکام خلاق اصفهان» (همو، ۱۳۹۶ الف)؛
- ۴) مقاله «در باب شبهه انگلوفیل بودن صدر اصفهانی» (همو، ۱۳۹۶ ب)؛
- ۵) مقاله «مسجد- مدرسه نمودی از معماری دوگانه» (مسجدی، ۱۳۹۷)

۱-۵- نوشته‌اند: «ویژگی مهم تذکره مدایح حسینیّه آن است که هم‌زمان، هم تذکره‌ای عصری، هم تذکره مدایحی و هم تذکره ناحیه‌ای است» (بهرامی تربتی و قائمی، ۱۴۰۱: ۸۳-۸۲).

مبنای این تقسیم‌بندی‌ها چندان روشن نیست. باید پرسید آیا تذکره‌ای مدایحی و ناحیه‌ای می‌توان سراغ گرفت که عصری نباشد!؟

۱-۶- نوشته‌اند: «در تذکره مدایح حسینیّه، رویکرد ظریفی به انواع شعری وجود دارد... بدین صورت که اصفهانی (باقی)، در نقد شعر یک شاعر به گونه‌ی ژانری خاصی که شاعر در آن تسلط دارد، تصریح کرده... این اشارات... به قدری تکرار شده که در تذکره‌های دیگر با این کیفیت و کمیّت، نمونه‌ی مشابهی تا امروز گزارش نشده است» (همان: ۸۷). سپس مثالی از پروانه آورده شده است: «غالباً به غزل‌سرایی مایل و قصیده‌اش نیز طرز غزل [را] شامل است». باید گفت این تذکارهای تذکره‌ای، به قدری در تذکره‌های سده سیزدهم وجود دارد که ویژگی تذکره‌ای این عصر است؛ برای نمونه می‌توان به موضع‌های گوناگون حدیقه‌الشعرا نگریست. یا تذکره مآثرالباقریّه (ر.ک.: وفا زواره‌ای، ۱۳۸۵: ۷۱ و ۸۲ و ۸۸ و ۱۱۰-۱۰۹)؛ مثلاً ذیل احوال فنا می‌نویسد: «با آنکه در مراتب شاعری، ممارستی که باید و مدارستی که شاید ننموده، به مقتضای قوت طبع، مضامین بلند و ابیات دلپسند آرد» (همان: ۱۱۶).

۱-۷- همان‌گونه که اشاره شد تذکره‌ها عموماً وجهی غالب دارند که پژوهشگر باید آن را بیابد و نشان دهد؛ مثلاً پررنگ‌ترین وجه تذکره یخچالیه، مسائلی است که مذهب بهار، آن را در نقیضه‌سازی، نمایان‌تر کرده است. مهم‌ترین وجه تذکره مدایح نیز معرفی و ذکر آثار و ابنیه صدر است؛ چون برخی از آن بناها و صناعات نه‌تنها امروز پس از حدود دو سده، وجود ندارد، بلکه بعضی را حتی نامی در تاریخ‌ها و تذکره‌های دیگر نیست؛ مانند او طاق داد. از این نظر، مدایح‌الحسینیّه در رشته‌های دیگر علوم جدید مانند تاریخ مطالعات معماری و شهرسازی و اصفهان‌شناسی مثمر و پراهمیت است.

۸-۱- سهوالقلم‌هایی که در مقاله گاه بروز یافته است مانند: انتساب (/ انتصاب) ص ۸۲؛ سخنران (/سخنرانی) ص ۹۴، اقلأ ص ۸۱.

۹-۱- «درباره علت مرگ او گفته‌اند که به ظاهر به بیماری یرقان مبتلا شد و در تاریخ ۱۲۳۹ ق درگذشت؛ با این حال خاوری شیرازی در تاریخ ذوالقرنین، غصه و آندوه ناشی از مخالفت میرزا علی محمدخان با انتساب (؟ ظ: انتصاب) نوه محمدحسین خان به مقام بیگلربیگی اصفهان را سبب فوت صدر دانسته است (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۸/ ۵۸۲-۵۸۰)».

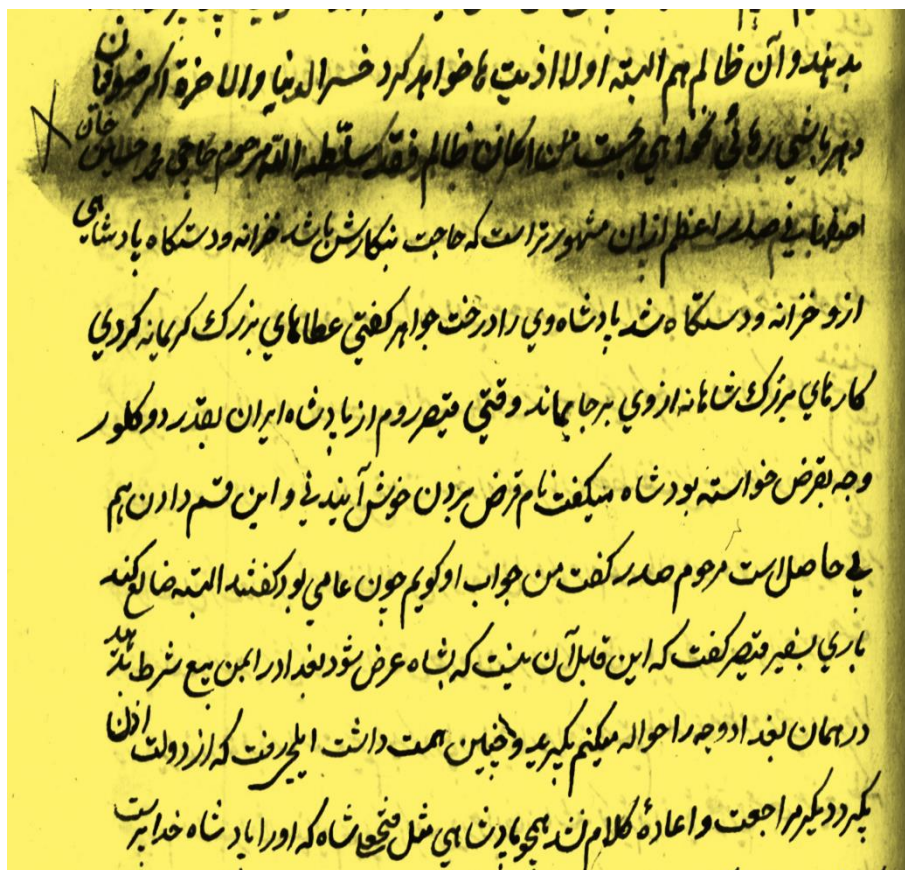
«بیماری یرقان و مرگ طبیعی» علتی است که مورخ درباری صاحب ناسخ‌التواریخ ذکر می‌کند (سپهر، ۱۳۷۷: ۳۵۰). اما تردید و تشکیک تاریخ ذوالقرنین درست است. گو اینکه دلیل غصه و آندوه صدراعظم نمی‌تواند مخالفت با نصب نوه‌اش باشد آن هم آندوهی که منجر به مرگ گردد. دلیل این آندوه منتهی به مرگ باید چیزی بزرگ‌تر و مربوط به خود صدر باشد نه نوه او. اما «حاجی هاشم خان لبنانی» که هم از منسوبان صدر است و هم از منتقدان دوره حاکمیت فرزندش عبدالله خان، در حواشی یک نسخه خطی به نام «مقتل خارا شکاف» به مسأله هولناک دیگری اشاره می‌کند. او در باب عبرت‌های مناصب دنیا می‌گوید؛ صدر که آن همه به فتح‌علی‌شاه خدمت کرده بود و شاه از او تمجید می‌نمود، آخر عمر تحت تأثیر یک بی‌حرمتی از همین شاه بیمار شد و از دنیا رفت. حاج هاشم خان به تفصیل نمی‌گوید که این بی‌حرمتی چه بوده است. اما در آفواه خواص، نقل است که شاه بر سر اختلافی ناچیز در وجوهات و مالیات، یکی از غلامان خود را برانگیخت و غلام در حین استخفاف، لگدی به شکم صدر یا اندکی فروتر زد و صدر اصفهانی به فاصله کمی از غصه و درد قالب تهی کرد. عین عبارت حاج هاشم خان چنین است:

«مرحوم حاجی محمدحسین خان اصفهانی صدراعظم از آن مشهورتر است که حاجت به نگارش باشد، خزانه و دستگاه پادشاهی، از او خزانه و دستگاه شد. و پادشاه

وی را درخت جواهر گفتی عطا‌های بزرگ کریمانه کردی کارهای بزرگ و شاهانه از وی برجا بماند. وقتی قیصر روم از پادشاه ایران به قدر دو کرور وجه به قرض خواسته بود. شاه می‌گفت نام قرض بردن خوش‌آیند نی و این قسم دادن هم بی‌حاصل است. مرحوم صدر گفت من جواب او گویم. چون عامی بود گفتند البته ضایع کند. باری به سفیر قیصر گفت که این قابل آن نیست که به شاه عرض شود، بغداد را به من بیع شرط بدهید.

در همان بغداد، وجه را حواله می‌کنم بگیرید. و چنین همّت داشت. ایلچی رفت که از دولت اذن بگیرد، دیگر مراجعت و اعاده کلام نشد. همچو پادشاهی مثل فتحعلی‌شاه که او را پادشاه خداپرست گفتند و همچو کارگزاری این فقیر را مأمور فرمودند که هشتاد هزار تومان باقی‌مانده دیوان را از او گرفته و به دارالخلافه‌اش برم، چون به دارالخلافه رسید یکی از غلامان گرجستانی را امر فرمودند به جهت جزئی وجه، بر او آویخت و بی‌حرمتی کرد که از آن پس، مریض شد و به اندک زمانی وفات پیدا کرد. وقتی که در اقتدار بود این فقیر از او شنیدم که می‌گفت: گویا که دائماً شیری در مقابل من ایستاده و می‌خواهد مرا بدرد و پاره کند و اگر لمحه‌ای طعمه در دهانش نیندازم البته مرا خواهد درید و بعضی از عمال دیوان گویند ما را چاره‌ای از این کار نیست در بیم از نکردن و مجبور از کردنیم و این خلاف واقع است.

پادشاه و حکام، اگر شخصی را تکلیف به امر دیوان و فعل حرام بکنند و او امتناع نماید البته نزد پادشاهان و حکام و سایرین معزز شود و اگر قبول کند، البته خوار شود و دیگر دزدی کردن است. دزد همیشه در زندان و در بیم جان و مفلس در پی نان است» (لبنانی، بی‌تا: ۶۷۴) (شکل ۱).

شکل ۱- دستنوشته هاشم خان لبنانی، داماد صدر، در باب مرگ او

تاریخ قاجار از این صحنه‌ها کم ندارد و امر مستبعدی نیست. در باب سراج‌الملک - رئیس مالیه اصفهان - نوشته‌اند «متلی است سایر از برای این میرزا که شش ماه برنج صدری می‌خورد و شش ماه چوب» (جناب، ۱۳۸۵: ۱۳۸). شکنجه‌های غریب و اسفناک او برای مطالبه بقایای مالیات اصفهان در برخی از رسائل تاریخ اصفهان ثبت شده است و آثار آن حتی دامنگیر خانواده او نیز شد (همان). بنابراین روایت هاشم خان از علت مرگ صدر نیز می‌تواند درست باشد و قول تواریخ رسمی مانند ناسخ التواریخ نمی‌تواند

ملاک باشد. چنان‌که در مرگ امیرکبیر نیز همه مورخان جز میرزاجعفر خورموجی مرگ طبیعی و بیماری را ثبت کرده‌اند.

به هر حال، در صبح روز چهارشنبه ۱۳ صفر سال ۱۲۳۹ ق، مطابق با ۱۲۰۲ شمسی، تسلیم قضا شد. صاحب ناسخ‌التواریخ رقم ۱۲۳۸ را برای مرگ صدر ثبت کرده است (لسان‌الملک سپهر، ۱۳۷۷: ۳۵۱). اما یکی از دلایل صحت ۱۲۳۹، به جز تواتر منابع اقدم، مرثیه‌ای عربی دارای ماده تاریخ است که شاعری نزد پسر ارشد صدر -عبدالله‌خان- خواند و ۷۰۰ تومان صلّه دریافت کرد. مصراع تاریخ آن چنین است: «الصّدر فی الجنّات حلّ مکرمًا» که معادل ۱۲۳۹ است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۸۷ و نیز ر.ک.: دنبلی، ۱۳۸۳: ۴۹۸ و بامداد، ۱۳۷۸: ۳/ ۳۸۰).

صدرهاشمی می‌نویسد: «پس از وفاتش برحسب وصیت آن مرحوم، جنازه‌اش را به اعزاز و اکرام تمام به قم نقل نمودند و پس از طواف در روضه مطهره حضرت معصومه، بر تخت روانی گذاشته به همراهی چندین مرد سیاه‌پوش و قاریان قرآن به نجف اشرف حمل کردند و در آن‌جا نزدیک دروازه نجف دفن نمودند و تا چندی طلباب و فقرا را شب‌های جمعه از اوقاف آن مرحوم، اطعام می‌نمودند» (صدرهاشمی، ۱۳۲۵: ۵-۴۵). این قبر در مجاورت مدفن پدرش، هم اکنون در زیرزمین مدرسه صدر نجف واقع شده است. شاعران زیادی در مناطق ایران و عرب، در رثای او شعر گفتند که برخی از قصاید آنان در تذکره باقی مضبوط است.

با مرگ صدر، دوباره داستان ۱۲۳۴ تکرار شد و فتحعلی‌شاه با وجود قائم مقام در تبریز، فرزند صدر یعنی عبدالله‌خان را به صدارت عظمی برگزید (همایی، ۱۳۸۴: ۴۰۸) و نقار قدیم تجدید شد.

نتیجه گیری

مقاله «معرفی تذکره مدایح حسینیه و بررسی مشخصات سبکی برجسته آن» با وجود مطالعه و بررسی این متن مفصل و استنتاج‌های درست سبکی و تاریخی، در پاره‌ای از مواضع دچار سهوهای شده است. در مقاله حاضر، بر اساس منابع و ادله مطرح شده، مشخص شد که نام صحیح تذکره در منابع و همه دستنوشته‌های آن متن، مدایح الحسینیه و تاریخ درست تولد صدر ۱۲۳۹ ق است نه ۱۱۸۵. قول رساله «دستورالاعقاب» مبنی بر اشتغال اولیه صدر، صحیح نیست و شغل او مباحثی و تحویل‌داری اصفهان بوده است. ترتیب صحیح مناصب صدر، بیگلربیگی و سپس حکومت اصفهان بوده است و متون تاریخی و ادبی، همه دلالت بر این چیدمان دارند. همچنین بودجه‌بندی نامتوازن مقاله، باعث شده که تنها یک‌هفتم آن، به شناخت تاریخ و ادبی، این تذکره مهم پردازد و از اطلاعات اساسی و اصلی آن که دقایق تاریخی و فرهنگی در حدود ۲۰۰ ماده تاریخ است، غفلت شود. این تعداد ماده تاریخ، تذکره مدایح الحسینیه را به یکی از مهم‌ترین اسناد معماری و شهرسازی اصفهان و اطراف، در آغاز دوره قاجار بدل کرده است که در میان تراش و اسناد، بدیل ندارد. نکاتی نیز از نظر تاریخ ادبیات، تنها در این تذکره آمده است و برخی از تذکره‌های دیگر این دوره، مانند تذکره ثمر، آنها را یکجا از این تذکره وام گرفته‌اند. یکی از منابع اصلی پژوهش‌های همایی در تدوین برخی از آثار مانند تاریخ اصفهان و حواشی مجمع الفصحا، این تذکره است. دلیل مرگ نابه‌هنگام صدر اعظم، برخلاف مدعای مقاله و مطابق رساله لبنانی، آزار بدنی و بی‌حرمتی صدر به فرمان شاه است.

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. اشراقی، فیروز (۱۳۷۸)، اصفهان از دید سیاحان خارجی، اصفهان: آتروپات.

۲. اعتضادالسلطنه، علی‌قلی میرزا (۱۳۷۰)، اکسیرالتواریخ، به اهتمام جمشید کیان‌فر، تهران: ویسمن.
۳. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۵۷)، صدرالتواریخ، به کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر.
۴. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷)، تاریخ منتظم ناصری، تصحیح محمداسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
۵. بامداد، مهدی (۱۳۷۸)، شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری، تهران: زوآر.
۶. جناب، میرسیدعلی (۱۳۸۵)، رجال و مشاهیر اصفهان، به کوشش رضوان پورعصار، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
۷. خاوری شیرازی، فضل‌الله بن عبدالنبی (۱۳۸۰)، تاریخ ذوالقرنین، تصحیح ناصر افشان‌فر، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد.
۸. خیامپور، عبدالرسول (۱۳۴۰)، فرهنگ سخنوران، تبریز: شرکت سهامی کتاب آذربایجان.
۹. دنبلی، عبدالرزاق بیگ (۱۳۴۳)، تذکره نگارستان دارا، به کوشش عبدالرسول خیامپور، تبریز: شرکت کتاب آذربایجان.
۱۰. دنبلی، عبدالرزاق بیگ (۱۳۸۳)، مآثر سلطانیّه، تصحیح غلامحسین زرگری‌نژاد، تهران: روزنامه ایران.
۱۱. رایین، اسماعیل (۱۳۶۲)، حقوق‌بگیران انگلیس در ایران، تهران: جاویدان.
۱۲. صبا، فتحعلی خان ملک‌الشعرا (۱۳۴۱)، دیوان، به کوشش محمدعلی نجاتی، تهران: اقبال.
۱۳. عضدالدوله، سلطان احمد میرزا (۲۵۳۵)، تاریخ عضدی، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران: بابک.

۱۴. قاجار، احمد میرزا (۱۳۴۴)، تذکره مصطفی خراب، به کوشش عبدالرسول خیامپور، تبریز: سلسله نشر تذکره‌ها.
۱۵. قاجار، محمود میرزا (۱۳۴۶)، سفینه‌المحمود، به تصحیح عبدالرسول خیامپور، تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
۱۶. گرجی نژاد تبریزی، احمد (۱۳۴۳)، تذکره اختر، به کوشش عبدالرسول خیامپور، تبریز: کتاب آذربایجان.
۱۷. گلچین معانی، احمد (۱۳۴۸)، تاریخ تذکره‌های فارسی، تهران: دانشگاه تهران.
۱۸. لسان‌الملک سپهر، محمدتقی (۱۳۷۷)، نسخ‌التواریخ (قاجاریه)، به کوشش جمشید کیانفر، تهران: اساطیر.
۱۹. نوآب طهرانی، میرزاهدی (۱۳۷۶)، دستورالاعقاب، به تصحیح سیدعلی آل‌داوود، تهران: نشر تاریخ ایران.
۲۰. وفا زواره‌ای، میرزا محمدعلی (۱۳۸۵)، تذکره مآثرالباقریه، تصحیح و تحشیه حسین مسجدی، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان
۲۱. همایی، جلال‌الدین (۱۳۸۴)، تاریخ اصفهان؛ مجلد ابنیه و عمارات و آثار باستانی، به کوشش ماهدخت همایی، تهران: هما.
۲۲. هلاکو میرزا (۱۳۴۴)، مصطفی خراب، به کوشش عبدالرسول خیامپور، تبریز: بی‌نا.

ب) مقالات

۱. بهرامی تربتی، رضا و فرزاد قائمی (۱۴۰۱)، «معرفی متن مدایح حسینیّه و بررسی مشخصات سبکی برجسته آن»، فصلنامه علمی کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی، دوره ۲۳، شماره ۵۳، صص ۷۷-۱۱۲.
۲. چلونگر، محمدعلی و هوشنگ خالدی (۱۳۹۵)، «صدر اصفهانی و اقدامات وی در اصفهان». فرهنگ اصفهان، شماره ۱، صص ۴۱-۵۱.

۳. صدرهاشمی، محمد (۱۳۲۵)، «احوال بزرگان: حاجی محمدحسین‌خان صدر اصفهانی ملقب به نظام‌الدوله»، یادگار، سال ۲، شماره ۸، صص ۴۱-۵۷.
۴. مسجدی، حسین (۱۳۹۵)، «از دارالحکومه تا موزه هنرهای معاصر»، فرهنگ اصفهان، شماره ۳، صص ۶-۱۷.
۵. مسجدی، حسین (۱۳۹۶)، «صدر؛ در صدر حکام خلاق اصفهان»، مجموعه مقالات نگاهی به شهر خلاق، اصفهان: سازمان فرهنگی و تفریحی شهرداری اصفهان، صص ۲۱۵ - ۲۳۰.
۶. مسجدی، حسین (۱۳۹۶)، «در باب شبهه انگلوفیل بودن صدر اصفهانی (دوره دیلمیان، سلجوقیان)»، فرهنگ اصفهان، شماره ۴۹-۵۰، صص ۴۶-۵۰.
۷. مسجدی، حسین (۱۳۹۷)، «مسجد-مدرسه؛ نمودی از معماری دوگانه (با تأکیدی بر مدرسه خان-پاقلعه)»، فرهنگ اصفهان، شماره ۵۱-۵۲، صص ۲۹-۳۳.

ج) نسخه خطی

۱. باقی اصفهانی، عبدالباقی (بی‌تا)، مديح الحسينيه، کتابخانه مجلس، شماره ثبت: ۱۶۷۰۸، ۲۲۶ برگ.
۲. لبنانی، حاج هاشم‌خان (بی‌تا)، مقتل خارا شکاف، نسخه خطی محفوظ در کتابخانه شخصی.

Reference List in English

Books

- Azod al-Dowleh, S. A. M. (1956). *Tarikhe Azedi* (A.Navaei, Ed.), Babak.[in Persian]
- Bamdad, Mehdi (1999) *Biography of Iranian Men in the 12th, 13th and 14th Centuries*. Tehran: Zuwar-e-Vanh. 6 vols.[in Persian]
- Danbali, Abdolrazzaq Beg (1343) *Tazkira Negarestan Dara*. Edited by Abdolrasoul Khayampour. Tabriz: Azerbaijan Book Company.[in Persian]

- Danbali, Abdolrazzaq Beg (1383) Works of Soltaniyeh. Edited by Gholamhossein Zargarinejad. Tehran: Iran Newspaper.[in Persian]
- Eshraghi, Firouz (1999). Isfahan from the Perspective of Foreign Tourists. Isfahan: Atropat.[in Persian]
- Etemad-al-Sultaneh, Mohammad-Hasan-Khan (1978). Sadr al-Tawarikh. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Asatir.[in Persian]
- Etemad-al-Sultaneh, Mohammad-Hasan-Khan (1988). Tarikh-e-Mezam Nasser. Edited by Mohammad-Ismail Rezvani. Tehran: Donyayeh Kitab.[in Persian]
- Eteza-al-Sultaneh, Ali-Gholi Mirza (1991). Elixir al-Tawarikh. Edited by Jamshidkian Farr. Tehran: Weissman.[in Persian]
- Golchin Maani, Ahmad (1969) Tarikh-e-Persian Tazkirat. Tehran: University of Tehran. 2 vols.[in Persian]
- Gorji-Nejad Tabrizi, Ahmad (1964) Tazkirat Akhtar. Edited by Abdol-Rasoul Khayampour. Tabriz: Kitab Azarbaijan.[in Persian]
- Holaku Mirza (1965) MostabaKharab. Edited by AbdolrasulKhayampour. Tabriz: Bina.[in Persian]
- Homaei, Jalal-ud-Din (2005) Tarikh-e-Isfahan; Volume of Buildings and Buildings and Ancient Artifacts. Edited by Mahdokht Homaei. Tehran: Homa.[in Persian]
- Janab, Mir-Sayyid Ali (2006) Men and Celebrities of Isfahan. Edited by Rezvan Pour-Assar. Isfahan: Municipal Cultural and Recreational Organization.[in Persian]
- Khavari Shirazi, Fazlullah bin Abdul Nabi (1380) History of Dhul-Qarnain. Edited by Naser Afshan-Far. Tehran: Ministry of Culture and Guidance.[in Persian]
- Khayampour, Abdolrasoul (1340) Culture of Orators. Tabriz: Azerbaijan Book Company. 2 vols.[in Persian]
- Lisan-ol-Molk Sepehr, Mohammad Taqi (1998) Nasikh-al-Tawarikh (Qajar Dynasty). Volumes 1 and 2. Edited by Jamshid Kianfar. Tehran: Asatir.[in Persian]
- Nawab Tehrani, Mirza Mehdi (1997) Dast-ul-Aqab. Edited by Seyyed Ali Al-Davoud. Tehran: Tarikh-e-Iran Publishing House.[in Persian]
- Qajar, Ahmad Mirza (1965) TazkiratMostabaKharab. Edited by Abdol-Rasoul Khayampour. Tabriz: Series of Tazkirat Publications.[in Persian]
- Qajar, Mahmud Mirza (1967) Safin-e-Mahmoud. Edited by Abdol-Rasoul Khayampour. Tabriz: Institute of History and Culture of Iran.[in Persian]
- Rayin, Ismail (1362) British Rights Holders in Iran. Tehran: Javidan. Eighth edition.[in Persian]

- Saba, Fathali Khan Malek-al-Shuara (1341) Divan. Edited by Mohammad Ali Nejati. Tehran: Iqbal.[in Persian]
- Vafa Zavareh-e, Mirza Mohammad Ali (2006) TazkiratMa'ath-ul-Baqiriyah. Edited and annotated by Hossein Masjedi. Isfahan: Municipal Cultural and Recreation Organization.[in Persian]

Journals

- Bahramitorbati, R. and ghaemi, F. (2022). Introducing the Text of Madayeh-Hosseinih's and praises and its outstanding stylistic features. *Journal of Kavoshnameh in Persian Language and Literature*, 23(53), 77-112. doi: 10.29252/kavosh.2022.17594.3161 [in Persian]
- Chelongar, M. A., & Khaledi, H. (1970). Sadr Isfahani and His Actions in Isfahan. *Journal of Culture of Isfahan*, 1,41-51. [in Persian]
- Masjedi, H. (1395). From the Government House to the Museum of Contemporary Arts. *Journal of Culture of Isfahan*,3,6-17.[in Persian]
- Masjedi, Hossein (2017) "On the quasi-Anglophile nature of Sadr Isfahani". *Isfahan Culture Quarterly*. Vol. 50-49. Winter. pp. 50-46.[in Persian]
- Masjedi, Hossein (2017) "Sadr; In Sadr Hakam Khalaq Isfahan". Collection of articles A look at the city of Khalaq. Isfahan: Cultural and recreational.[in Persian]
- Masjedi, Hossein (2018) "Mosque-School; A manifestation of dual architecture with an emphasis on the mosque-school of Khan Pa Qale". *Isfahan Culture Quarterly*. Vol. 1 and 52. Summer 2018. pp. 33-29.[in Persian]
- Sadr Hashemi, M. (1946). The life of the greats: Haji Mohammad Hossein Khan Sadr Esfahani, titled Nezam al-Dowleh. *Yādgār*, (18), 541-544.

C) Manuscript

- Baqī Isfahani, Abd al-Baqī(n. d.)Manuscript copy of Madāyah al-Husseiniyyah. Majlis Library. 226 leaves.[in Persian]
- Lonbani, H. H. (n.d.). Maqal-e Khara Shekaf [Manuscript].